

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
Tézisfüzet

Szücs László Gergely:
A kommunikatív hatalom és az emberi jogok
Jürgen Habermas politikai filozófiája a kilencvenes években

Filozófiatudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Kelemen János DSc, egyetemi tanár

Politikai Filozófiai Program

Programvezető: Dr. Ludassy Mária DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Erdélyi Ágnes DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Felkai Gábor PhD, habilitált egyetemi docens
Dr. Tallár Ferenc DSc, egyetemi tanár

A bizottság további tagjai: Dr. Pogonyi Szabolcs PhD, egyetemi adjunktus, a bizottság titkára

Dr. Ludassy Mária DSc, egyetemi tanár

Dr. Orthmayr Imre, Dr. Miklós Tamás (póttagok)

Témavezető: Dr. Weiss János DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2012

Kutatásom kiindulópontját Habermas kilencvenes évekbeli munkássága képezi, különös tekintettel a *Faktizität und Geltung* című művére és a *Die Einbeziehung des Anderen* című tanulmánygyűjteményére. Habermas ezekben a műveiben dolgozza ki a normatív demokraciaeلمélet három nagy ideáltípusát: a liberális, a republikánus és a deliberatív demokraciaeلمéletet, és saját, deliberatív elméletét a másik két modell szintéziseként jellemzi. Amellett érvel, hogy a deliberatív politikaelmélet égisze alatt feloldhatók az individuum és a szubjektív szabadságjogok sérthetlensége mellett érvelő liberális, és az inkább a népszuverenitás eszméje mellett kardoskodó, a diszkurzivitás és az etikai önértelmezés fontosságát hangsúlyozó republikánus demokraciaeلمéletek belső ellentmondásai. Kutatásomban e habermasi szintézis sikerességét három kérdés nézőpontjából vizsgálom. I. Hogyan lehetséges az emberi jogok védelme egy széles körű diskurzusra épülő demokráciában? II. Hogyan garantálható a politikai társadalom integrációja a szabad értékválasztásnak nagy teret engedő deliberatív demokráciában? III. Hogyan lehetséges politikai szintű konszenzus az eltérő etikai meggyőződésekkel rendelkező polgárok között?

I. Először azt vizsgálom, hogyan lehetséges egy plurális politikai társadalomban olyan, racionális diskusszió alapuló demokratikus döntéshozatal, amelyben az univerzális emberi jogok, és a klasszikus liberális szabadságjogok nem sérülnek. E probléma teoretikusan megoldható lenne, ha nyilvános vitából kizárnánk minden nem általánosítható, pusztán az etikai meggyőződések kontextusában értelmezhető érvet. Habermas számára ez a megoldás azonban a politikai diskurzusok önkényes és teoretikus korlátozását jelentené: e megoldással megsértjük a polgároknak azt a „pozitív szabadságát”, hogy maguk dönthessék el, hogyan szeretnének élni. De megsérthetjük a marginalizált társadalmi csoportok tagjainak az emberi méltósághoz való liberális szabadságjogait is: egy pusztán univerzális normákon alapuló politikai vitában nem leplezhetők le az elnyomás rejtett történeti és hagyományos formái.

Habermas gondolatmenete szerint az szubjektív szabadságjogok érvényessége egy sokféle hagyománnyal rendelkező plurális, vagy egy erős hagyományos háttérkonszenzussal bíró tradicionális társadalomban nem a politikai közösség tagjainak univerzális és neutrális diskurzusaiából származik; az alapjogok a jogállami szintű diskurzusok jogi-formai feltételeiként azonosíthatók. Habermas gondolatmenetéből kiolvasható, hogy a klasszikus liberális szabadságjogok a jogi közösség által alkotott, kontextustól függő interpretációk az alapjogok egy típusáról, a szubjektív szabadságjogokról, amelyek szükségszerű előfeltételei a jogi kódok intézményesülésének és a politikai autonómia diszkurzív gyakorlásának. Bemutatom azonban, hogy a liberális szabadságjogok habermasi fogalma nehezen fogadható

el liberális perspektívából. Egyrészt a liberális intencióknak ellentmond az a gondolat, hogy a liberális szabadságjogok nem ragadhatók meg a maguk univerzális tisztaságában; egy jogi közösség tagjai mindig csak saját hagyományaikat szem előtt tartva ítélik meg, hogy a közösségen belül jogsértés történt-e. Liberális nézőpontból az is problematikus, hogy Habermas a szubjektív szabadságjogok érvényességét nem az individuum, mint önérték védelméből vezeti le, hanem abból, hogy lehetővé teszik a nyilvános hatalomgyakorláshoz szükséges jogi kódok intézményesülését.

Bemutatom, hogy a liberálisok által védelmezett emberi jogok és a republikánus gondolkodás középpontjában álló népszuverenitás eszménye Habermas szerint akkor egyeztethető össze, ha az úgynevezett *diskurzuselv* érvényre jut: amíg a polgárok a diskurzuselvben megfogalmazódó ésszerű elvárásokat szem előtt tartják, úgy hozhatnak döntéseket, hogy nem sérülnek emberi jogaik. Habermas szintézistörekvése, tehát csak akkor sikeres, ha le tudjuk vezetni híres diskurzuselvét, és bizonyítani tudjuk, hogy a diskurzuselv törvényhozásban való alkalmazása nem jár végzetes következményekkel. Habermas egy kritikusának érveire válaszolok, aki mindkettőt kétségbe vonja. Steinhoff interpretációja szerint a diskurzuselv értelmében egy norma vagy egy törvény akkor legitim, ha kivívja a „jogi társak” általános konszenzusát; mivel azonban emberi jogi kérdésekben lehetetlen az egész emberiségre kiterjedő általános konszenzus, az emberi jogi normák a diskurzuselv értelmében nem lehetnek legitimek. Steinhoff kritikája szerint, ha mégis lehetséges az egész emberiségre kiterjedő konszenzus, vagy ha a többségi döntés elégséges a jogállami normák igazolásához, akkor a diskurzuselv értelmében olyan döntés is születhet, amely aláássa a jogállami normák érvényességét. Steinhoff további kritikája szerint, ha komolyan vennénk Habermasnak azt a megállapítását, hogy az érvelés során az ésszerű diszkusszió feltételeit – például az emberi jogok érvényesülését – „elégségesen megvalósultként kell feltételeznünk”, különben *performatív önellentmondás*ba keveredünk, lehetlenné tennénk a jogfosztottság ellentmondás nélküli kifejezését.

Először bemutatom, hogy a komoly érvelés szükségszerű preszuppozícióinak számbavételével a habermasi diskurzuselv rekonstruálható. Az elemzés során válaszolok Steinhoffnak arra a kritikájára is, amely szerint a habermasi diskurzusetika lehetlenné teszi a jogfosztottság ellentmondás nélküli kifejezését. K. O. Apel elemzéseivel bemutatható: aki performatív önellentmondásba keveredik, nem ténymegállapítást közöl, – például arról, hogy érvényesülnek-e az emberi jogi normák – hanem olyan igényt jelent be, amely ellentmond saját érvelése által hallgatólagosan támasztott igényeknek. Steinhoff kritikájával szemben arra is rámutatok, hogy a legitim döntés megszületésének nem alapfeltétele, hogy mindenki

közvetlenül helyeselve a végeredményt, a legitimitáshoz szükséges minimális háttérkonszenzust a racionális vita normáinak elismerése alkotja. Ezzel az a kritika is elhárítható, hogy a habermasi jogállamban diszkurzivitást sértő döntések születhetnek.

Az emberi jogok és a népszuverenitás összeegyeztetésének problémáját Steinhoffal szemben inkább abban látom, hogy Habermas a jogvédelemhez szükséges univerzális szempontot és a partikuláris etikai szempontot az úgynevezett *follyamatmodell*ben kívánja összeegyeztetni. A kontextusfüggő etikai és az univerzális morális tárgyalásokat a politikai vélemény- és akaratképzés elkülönülő stádiumaiként jeleníti meg, modellje így lehetetlenné teszi, hogy a polgárok a vitatott normákat univerzális morális perspektívából és az elnyomás kontextusaira érzékeny etikai nézőpontból egyidejűleg mérleeljék.

II. A disszertációm második részében bemutatom, hogy Habermas egy olyan észjogon alapuló integrációelméletet kívánt kidolgozni, amely a nacionalista koncepciókkal szemben nagy teret enged a polgárok szabad döntésén nyugvó csatlakozásának, amely azonban arra a kérdésre is választ ad, hogyan biztosítható a politikai társadalom kohéziója a nemzetállamok megszűnésével. Bemutatom, hogy Habermas politikai integrációelméletének kidolgozását az aktív állampolgárságról szóló republikánus/kommunitarista nézetek is befolyásolták: elfogadta, hogy az atomizált és érdekvezérelt individuum nem képes jogállami integrációra, mert csak a másokkal osztott értékközösség horizontján alakulhatnak ki azok az értékei, melyek nézőpontjából azonosulni tud polgártáraival és intézményeivel. Habermas ezért gondolta úgy, hogy az önkéntes beleegyezésen alapuló, de a kohéziót biztosító politikai társadalom akkor jöhet létre, ha a polgárok önértelmezésük nézőpontjából azonosulnak a közös politikai kultúrába ágyazott, szabad cselekvést biztosító jogállami elvekkel. Az azonosulásnak ezt a formáját nevezi „alkotmányos patriotizmusnak”.

Az alkotmányos patriotizmus habermasi koncepciója több kérdést felvet. Az egyik oldalról az a kritika fogalmazható meg Habermas elméletével szemben, hogy nem számol az abból adódó krízishelyzettel, hogy a polgárok jobban motiváltak partikuláris etikai meggyőződésük, mint átfogó politikai elvek szerinti cselekvésre. Liberális szempontból viszont az a kérdés vethető fel, hogy a történeti önértelmezés szempontjából újraértékelt jogállami elvek „etikai impregnáltsága” összeegyeztethető-e a jogállamban megkívánt egyenlő bánásmóddal.

Az első kérdésre válaszolva bemutatom, hogy Habermas a jogállami intézmények által közvetített jogi normákat nem pusztán procedurálisaként és individuumra szabottakként jellemzi, hanem olyan normákként, amelyek érzékenyen reagálnak a kisebb-nagyobb

partikuláris közösségek értékeire és céltételezéseire. Mivel a jogállami szintű együttműködés alapfeltétele, hogy a jogállami intézmények visszatükrözzék az átalakuló politikai közösség által fontosnak tartott értékeket, nem érthetünk egyet azzal a kritikával, hogy Habermas alábecsüli a hagyományos kötelekek és önértelmezések integráló erejét. A jogalkotást olyan folyamatként jellemzi, amelyben egy folyamatosan átalakuló társadalom eltérő életformákkal rendelkező tagjai mindig újrainterpretálják a jogállami elveket a változó tagság és a releváns tapasztalatok fényében.

A másik oldalról látható, hogy Habermas a *Kampf um Anerkennung im demokratischen Rechtsstaat* című tanulmányában fontos engedményeket tesz a politikai pluralizmus fontosságát hirdető liberális elképzeléseknek: Habermas szerint az alkotmányos patrioták politikai cselekvésük során azonosulnak ugyan a politikai kultúra és a jogállami elvek domináns interpretációjának etikai tartalmaival – vagy legalábbis érzelmileg arra motiváltak, hogy egy interpretációs közösség tagjaivá váljanak – de mindvégig „ápolják” a domináns interpretáció mögött rejlő neutrális elveket. A jogelvek neutrális „magjának” folyamatos szem előtt tartása fontos vonatkoztatási pontot képezhet a politikai társadalom domináns értelmezésével azonosulni nem képes személyeknek, lehetőséget teremt a politikai kultúra átformálására, valamint a hagyományos életformák elnyomó aspektusainak felülvizsgálatára. Az alkotmányos patriotizmus e differenciáltabb elképzelése szerint a politikai kultúra nem fejezi ki az állampolgárok közösségének egységes, konfliktusmentes öninterpretációját, a habermasi „politikai kultúra” inkább egy *interpretációs horizont* letéteményese. A polgárokat nem a saját magukról és a jogállami elvekről alkotott közös és változatlan interpretációjuk kapcsolja össze egyetlen politikai közösséggé, sokkal inkább a releváns történeti tapasztalatoknak megfelelő interpretáció kialakítására irányuló közös törekvésük. Rámutatnak azonban, hogy az alkotmányos patriotizmus e felfogása feszültségbe kerül azzal az eredetileg elfogadott republikánus premisszával, amely szerint a polgárok csak akkor motiváltak az alkotmányos elvek szerinti cselekvésre, ha a mindenki érzelmi azonosulására számot tartó közös politikai kultúra nézőpontjából azonosulni tudnak ezekkel az elvekkel. Úgy tűnik ugyanis, hogy a politikai integráció differenciáltabb modellje szerint éppen akkor van a legnagyobb szükség a jogállami elvek mozgósító erejére, amikor egy háttérbe szorult kisebbség tagjai teljes jogú tagságra és a domináns önértelmezés átformálására törekszenek, amikor tehát közös politikai értékek „horizontja” még nem áll rendelkezésükre.

III. Azt a kérdést, hogy Habermas szerint hogyan juthatnak eltérő etikai meggyőződéssel vagy világképpel rendelkező polgárok politikai konszenzusra, abból a szempontból vizsgálom, mennyiben fogadható el számára a kérdés rawlsiánus, *overlapping consensus*on alapuló megoldása. Bemutatom, hogy Habermas szerint a rawlisánus *overlapping consensus* lehetősége a privát személyek filozófiai-metafizikai észhasználatának és a polgárok nyilvános-politikai észhasználatának „munkamegosztásán” nyugszik. A privát személyek „résztevő perspektívájukból” kiindulva metafizikai érvekkel támasztják alá világképüket és etikai meggyőződéseiket, amelyek nézőpontjából monologikus általánosítási eljárásokban nyert igazságossági elveket helyeselhetnek. Habermas szerint Rawls úgy gondolta: a privát világképek és etikai meggyőzések kontextusában értelmezett elvek között olyan összhang jöhet létre, amelyet a polgárok „megfigyelő perspektívájukból” ésszerű konszenzusként azonosíthatnak. A rawls-i elmélet szerint e konszenzus jelöli ki a legitim politikai normák körét.

Habermas szempontjából egyrészt azt a kritikát fogalmazhatjuk meg ezzel az állásponttal szemben, hogy intuíciónknak ellentmond, és a megegyezést ingataggá teszi, ha a „konszenzus” végső alapját képező morális és etikai indokokat konszenzusképtelennek tekintjük, és nem vitatjuk meg nyilvánosan. Habermas nézőpontjából további problémát jelent, hogy ha a politikai konszenzus létrejötte előtt nem hivatkozhatunk nyilvánosan számonkérhető ésszerűségi kritériumokra, akkor lehetetlen feloldani a pusztán saját etikai meggyőzések normatív elvárásait követő személyek közötti konfliktusokat, és lehetetlen megmagyarázni, hogyan jöhet létre *overlapping consensus*.

Bemutatom, hogy Habermas szerint a problémák kiküszöbölhetőek, ha a konszenzusra törekvő személyektől a nyilvános észhasználat ésszerű normáit már az etikai vagy morális meggyőzések artikulálásakor számon kérjük. Így már a konszenzus kivívásának kezdőlépéseinél olyan ésszerű normákra hivatkozhatunk, amelyek feltételezésével könnyebben megmagyarázható, miért kötelességünk ésszerű véleménykülönbségekre törekednünk, és általánosabb morális vagy politikai normákhoz fellebbeznünk etikai véleménykülönbségek esetén. Felhívom azonban a figyelmet, hogy Habermas – Rawlsról szóló elemzésében – ezen túlmenően nem ad arról szóló útmutatást, melyek egy igazságosságos politikai intézményrendszer létrejöttének elégséges feltételei. Nyitott kérdés marad, vajon elegendő-e az igazságos politikai intézményrendszer megalapozásához, ha megállapodunk abban, milyen procedurális eljárást kell követnünk akkor, ha az értékkonfliktusaink feloldhatatlannak tűnnek; vagy az igazságos politikai

intézményrendszernek mindig egy széles körben elfogadott igazságosság-koncepción vagy szélesebb körű értékconszenzus kialakításán kell nyugodnia.

Korábban megjelent tanulmányaim a disszertáció témakörében:

Szücs László Gergely: Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam? in. Valóság 2012/6.

Szücs László Gergely: *A diskurzuselv mint a jogállamiság garanciája – Vizsgálódások egy radikális Habermas-kritika kapcsán*, in. Magyar Filozófiai Szemle. 2011/2.

Szücs László Gergely: *Az emberi jogok státusza Habermas deliberatív demokráciaelméletében*, in. Politikatudományi Szemle, 2010/4.